

Россия Федерациязынын чырыдышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Муниципалдыг ниити өөредилге чери Хадын ортумак школазы
668513, Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадын сумузу,
Маады Парыңмаа, кудумчузу 8

ШМК-нын хуралыга көргөн.
Протокол № 1

”28”августа 2024ч.

Директорнуң өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрэн.

 /Байкара В.Г./
”28”августа 2024ч.

Школа директорунун
59 дугаар дужаалы-биле
бадылаан

 /Монгуш Л.Ч.
”28”августа 2024ч.

**Торээн чогаал эртеминге
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

Класс: 5, шагы 64 (неделяда 2)

Хуусаазы: 1 чыл (1 ооредилге чылы)

**Өөредилге номунун автору, ады, үндүрген чылы: М.А. Кужугет.. Торээн
чогаал. 5 класс. НШХИ. Кызыл, 2022ч**

**Программаның ады: Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа
сайзырадылгазынга чижек ажылчын программалар. Кызыл, 2017.**

Башкызы: Монгуш Любовь Михайловна

I. Тайылбыр бижик

Төрээн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарына «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасына» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарына дүүштүр кылдынган.

II. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДЕРИ

Предметтиг түңнөлдөр

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеянын тодарадып билер;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда ооң салдарын тодарадып билер;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, ооң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билер;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыына хамаарыштыр хар-назынына дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билер;
- тоолдарның өөредилгиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билер; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билер;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, ха-рактеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар; □
- чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдерти чугаалап билер;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хузузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билер;
- чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билер;
- чогаалды рольдап аянын номчуур;
- өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыына база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билер;
- сөзүглелге план тургузуп билер;
- сөзүглелди план нзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаары;
- пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билер;
- салдынган айтырылгарга аас-биле азы бижимел долу харылап шыдаар;
- чогаалда тоожукчу маадырның омур-хевирин ылгап билер;
- чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билер;
- төлевилел, презентацияларны кылып билер (башкының удуртулгазы-биле).

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;
- улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй талалыын сайгарып билир;
- хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;
- тоолдарның угаан-медерел сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;
- буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрээн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
- үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тоолдарның угаан-медерел сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;
- буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрээн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
- үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;
- өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
- үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүң утказын тодарадып билир;
- өөрөнгөн турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндезинниин илередип билир;
- авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
- тоолдар маадырларының аажы-чаңыга, оларның хөделиишкиннеринге үнелелди берип билир;
- басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалап болгаш сайгарарып билир;
- басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
- пейзаж дузазы-биле маадырларның иштики аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаш идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының овор-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаш ийииги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнелеп билир;

- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
 - өөренип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билинге дүүштүр сайгарып билир;
 - чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
 - Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир.
- план езугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдерти чугаалап билир; – төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.

3.5-КИ КЛАССТЫҢ

ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң илерээр. **Бот-тускайлаң** түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы нзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шиңгээткенин, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шиңгээткенин, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шиңгээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын

алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдилгени төрээн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шиңгээдип өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

4. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдиң чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. «Эдер амытаннар» (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы». Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. «Тергелиг аът» («Хөөрээрниң чугаалары» деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерниң ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Ном», «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар». Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. П. Шии «Буянның амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражыышкын («Баштайгы олча» Ү “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

«Төрээн чогаал» эртеминиң планда туружу

2024 – 2025 өөредилге чылдарында 5 класска төрээн чогаалды ооредиринге неделяда 2 шак кордүнген, 34 ооредилге неделязында 68 шакка программаны күүседир.

5. КАЛЕНДАРЬ _ ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Шактар саны	Программа аайы – биле темалар	Эрттиргени		Кезек
		План аайы биле	Херек кырында	
1	С.А.Сарыг –оол «Ном»	02.09		кириилде
2	Ч.С « Мээң номчаан номум»	05.09		
3	Ю.Ш.Кюнзегеш « Сиген шөлүндө»	09.09		поэзия
4	Деңнелге дугайында билиг	12.09		
5	Тоолдар	16.09		Аас чогаал – эртинге байлаавыс
6	Балыкчы Багай - оол	19.09		
7	Чангыс ой аъттыг үш алышкы	24.09		
8	Кускун биле үгү. Эпитет дугайында билиг	26.09		
9	Чеди иелиг Чес – Мыйыс	03.10		
10	Ч.С. чогаадыг	07.10		
11	КДН. Улуг тоолчу Ооржак Чанчы – Хөө	10.10		
12	« Тос оолдуг Доктагана кадай»	14.10		Хуулгаазын тоолдар
13	« Тос шилги аъттыг Өскүс – оол»	17.10		
14	Тос шилги аъттыг Өскүс – оол»	21.10		
15	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында	24.10		

	билиг			
16	Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	07.11		
17	Тывызыктар	11.11		
18	Тывызыктар дугайында билиг	14.11		
19	Хыналда ажыл	18.11		
20	К –Э. К. Кудажы « Кым эң ажыктыгыл?»	21.11		
21	М.С. Эргеп « Чартык арбай»	25.11		
22	С.С.Сүрүң - оол « Карактар дугайында маргылдаа»	28.11		
23	Чап Чүлдүм « Тарааның тывылганы»	02.12		
24	Эдертиг « Тарааның тывылганы»	05.12		
25	Монгуш Эргеп « Хек чүге ыраажы болганыл?»	09.12		
26	Авторлуг тоолдар дугайында билиг	12.12		
27	О.Ө. Сувакпит « Арзылаң биле Пар»	16.12		
28	Салчак Серен « Ном биле Портфель». Диригжидилге дугайында билиг	19.12		
29	КДН. Л.Толстой « Салгал өнчүзү»	23.12		
30	Л.Х.Иргит « Теве»	26.12		
31	Басня дугайында билиг	13.01		
32	Ч.с. Чогаадыг « Басняның маадырлары бистиң аравыста»	16.01		
33	КДН. В.Эренчин « Ийи өңүк»	20.01		
34	Л.ЧБ.Чадамба « Аян – чорук»	18.01		
35	«Аян – чорук»	23.01		
36	«Аян – чорук»	27.01		
37	Пейзаж дугайында билиг	30.01		
38	О.К.Саган – оол « Эжишкилер»	03.02		
39	Чс Чогаадыг «Найырал»	06.02		
40	О.Ө. Сувакпит « Аът чарыжы»	10.02		
41	М.Эргеп « Өдүгенде чайлаг» деп тоожудан эгелер.Аянның номчулга	13.02		
42	Тоожунуң утказы, маадырлары	17.02		
43	Уран – чечени, дылы	20.02		
44	КДН» Ногаан таңныыл»	24.02		
45	Ш.Суваң « Кара – Баштыг»	27.02		

46	Ш.Суваң « Кара – Баштыг «	03.03		
47	Роман Лундуп « Таваармаажым бадып келгеш»	06.03		
48	Ш.Суваң « Хүн – Херелден аалчылар»	10.03		
49	Ш.Суваң « Хун – Херелден аалчылар»	13.03		
50	« Хун –Херелден аалчылар»	17.03		
51	Ч.С. чогаадыг Аьт дугайында	20.03		
52	Н.Куулар «Танаа – Херелдин чуртунда»	03.04		
53	«Танаа – Херелдин чуртунда»	07.04		
54	« Танаа – Херелдин чуртунда»	10.04		
55	КДН. М.Өлчей – оол « Хөөрээрнин чугаалары»	14.04		
56	Эдуард Донгак « Буянныг араатаннар»	17.04		
57	« Буянныг араатаннар»	21.04		
58	О.Сувакпит « Россияга алдар»	24.04		
59	Сергей Пюрбю « Ынак Тывам»	28.04		
60	Антон Үержаа « Ие дылым»	01.05		
61	Степан Сарыг –оол «Маадыр Чүргүй – оол»	05.05		
62	КДН Леонардо да Винчи Притчалар	08.05		
63	О.Ө Сувакпит « Кечил – оолдуң солдаттары»	12.05		
64	Юрий Кюнзегеш « Эзимнернин ыры»	15.05		
65	Салим Сүрүң – оол « Ус – Кушкаш»	19.05		
66	Степан Сарыг –оол « Эдер амытаннар»	22.05		
67	Мария Күжүгет» Азыранчып чорааш»	26.05		
68	Хыналда чогаадыг	29.05		

6.Аянныг номчулганы күүсеткенин хынаары:

- сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;
- үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;
- номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;
- уран номчулганың аянын билир – 1 б.;
- чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген); «4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Өөредилге – материалдыг хандырылга

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словарьы, аас чогаал словарьы болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар .